

5. A társadalmi szerkezet trendjei

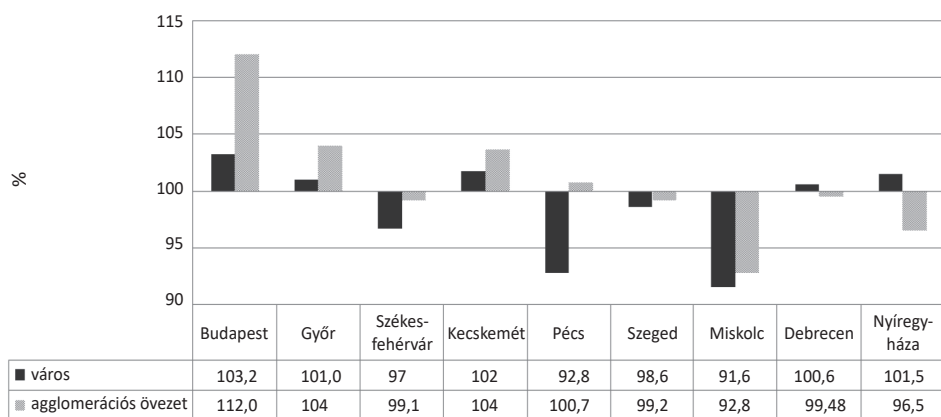
Szirmai Viktória – Schuchmann Júlia

5.1. Bevezetés

Ebben a fejezetben megvizsgáljuk, hogy mi jellemző a magyar nagyvárosok társadalmi szerkezetére, társadalmi viszonyaira, a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerére. Továbbá, hogy a társadalmi szerkezeti sajátosságok milyen hatással lehetnek a gazdaság fejlődésére: gazdaságfejlesztési potenciálként vagy gazdaságfejlődési akadályokként működnek. Elsőként a globális, az európai, közte a magyar városfejlődési trendek, illetve a társadalmi szerkezeti jellegzetességek gazdaságfejlesztő hatásait vesszük sorra. A vidéki nagyvárosokkal való összehasonlíthatóság érdekében kiemelten elemezzük a budapesti térség fejlődési sajátosságainak gazdaságfejlesztési potenciálját, illetve a gazdaságfejlesztési lehetőségek és az akadályok területi háttereit. Ezt követően kifejtjük a társadalmi egyenlőtlenség problémakörét. A terjedelmi korlátok miatt alapvetően összegző megállapításokat teszünk, a projekt keretében készült teljes változatokat itt nincs módunk közölni.

5.2. A városfejlődés irányai

1. A globális, közte az európai nagyvárosi fejlődési folyamatok között egyre nyilvánvalóbb a gazdaság és a népesség földrajzi, vagyis nagyvárostérségi koncentrációja. Továbbá az is egyértelmű, hogy a gazdaság és a népesség nagyváros-térségi koncentrációi komoly *gazdaságfejlődési potenciált* jelentenek. A gazdaságot és a népességet (és az egyéb, köztük az infrastrukturális tényezőket) koncentráló nagyvárosok kiemelkedő gazdasági, társadalmi szerepeket töltenek be a nemzeti és a világ gazdaságokban. (Kiemelkedő a GDP mértéke, a külföldi működőtőke, a beruházások, a vállalkozások jelenléte.) (SASSEN 1991; ENYEDI 2012.)
2. A magyar nagyvárosi terek elemzése is igazolták a népesség nagyvárosi koncentrációit (SZIRMAI 2009). A különböző kutatások alapján az is kiderült, hogy a *területi koncentráció differenciáltan zajlik le*: a budapesti térség esetében erőteljesebben, a vidéki nagyvárosokban jóval visszafogottabban történik, nagy különbségekben (14. ábra). Példa lehet erre a 2006 és 2016 között történt nagyvárosi népességkoncentráció, amely Budapest, a budapesti térség esetében valóban erőteljes, miközben a vidéki várostérségekben csökkenés tapasztalható.

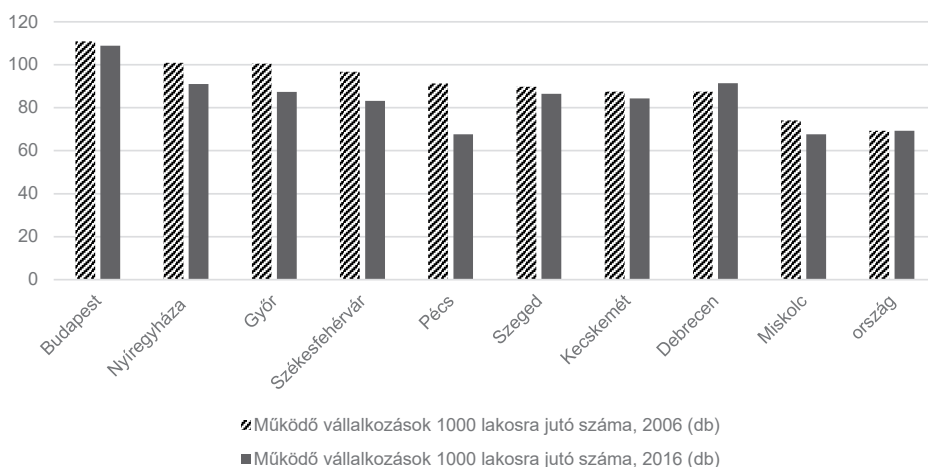
14. ábra

*A magyar nagyvárosok és agglomerációs övezetük lakónépesség-számának változása
2006 és 2016 között (%)*

Forrás: TeIR (é. n.) alapján a szerző saját szerkesztése

3. A *világgazdasági folyamatok* esetében a gazdaság- és a népességgkoncentrációk a globális gazdasági rendszerekben elfoglalt eltérő helyzeteket fejezik ki: minél erősebb a városok globális gazdasági rendszerekbe való integrációja, annál jelentősebb a gazdaság és a népesség koncentrációja (SZIRMAI 2019). Természetesen egyéb tényezők is szerepet játszanak a gazdaság- és a népességgkoncentrációk szerveződésében: történeti folyamatok, makrostrukturális hatások, regionális, helyi társadalmi viszonyok.
4. A *budapesti térség* esetében a legerőteljesebbek a globális hatások, az itteni gazdasági szerkezet, a külföldi működőtőke, a multinacionális cégek jelenléte adják a magyarázatok egy jelentős részét. A városfejlődés történeti adottságairól, az 1990-es évek rendszerváltozási folyamataiban elfoglalt kedvező pozíciókból következő előnyökről, a nyitott várospolitikai, a globális gazdaság iránti erős fogadókészség következményeiről sem szabad elfelejtkezni: mindezek komoly hatással voltak a budapesti térség kedvező helyzetére.
5. A szakirodalomból (HJORTHOL–BJORNSKAU 2005; CLERVAL et al. 2011) kiderül, hogy a globális nagyvárosok, köztük a nyugat-európai, illetve kelet- és közép-európai nagyvárosok lényeges trendje a *dzsentifikáció terjedése*, a középosztályoknak a nagyvárosi terek egyre nagyobb részeire kiterjedő térfoglalásai. Jóllehet a keleti modellek esetében ez a folyamat lassúbb, történeti és politikai rendszerbeli okok miatt késett, kisebb területi egységekre terjedő módon valósul meg. A rendszerváltozás folyamatai azonban gyorsító hatásúak: a piaci társadalom és gazdaság kialakulása, a privatizációs folyamatok, a lassú, de mégiscsak erősödő polgárosodás, az új típusú lakóhelyi igények és kínálat, a városcentrumok rehabilitációi meghatározó tényezők (SZIRMAI 2019).
6. A magyar nagyvárosi népesség *társadalmi szerkezete*, a térbeli elhelyezkedés folyamatai szintén hasonló trendeket mutatnak, a magyar nagyvárosok esetében is

- megfigyelhető a folyamat: vizsgálataink szerint a 2000-es évek során erősödött a *nagyvárosi terek* középosztályi jellege (SZIRMAI 2009), a szuburbanizációs folyamatok diverzifikálódtak: középosztálybeliek és alsó-középosztálybeliek által benépesített városkönyéki települések alakultak.
7. Az összegző megállapítások lényeges pontjaként ki kell emelni, hogy *minél globálisabb egy nagyváros, annál erősebbek a dzsentrifikációs folyamatok*: egy, a párizsi, a berlini és a varsói metropoliszt a szegregáció, illetve a dzsentrifikáció szempontjából összehasonlítható elemzés eredményeiből egyértelműen ez derült ki (GRZEGORCZYK–JACZEWSKA 2015).
 8. A globális nagyvárosi vizsgálatokból az is kitűnt, hogy minél globálisabb egy nagyváros, annál magasabb a *felsőfokú végzettségűek* aránya (MOLLENKOPF–CASTELLS 1991; SASSEN 2007; GRZEGORCZYK–JACZEWSKA 2015). A magyar nagyvárosi terek hasonló tényekre mutatnak: az országos átlagnál magasabb a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya, miközben az alapfokon végzettek arányai alacsonyabbak.
 9. Az elemzések egyik fontos eredménye azoknak a *belső különbségeknek* az igazolása, amelyek a budapesti várostérség és a vidéki nagyvárosok *társadalmi szerkezeti és gazdasági megoszlásai között feszülnek*, a 2005-ös és a 2014-es empirikus vizsgálatok (SZIRMAI 2009; SZIRMAI–FERENCZ 2015) szerint a vidéki nagyvárosoknál globálisabb budapesti térségben minden vizsgált mutató magasabb, kedvezőbb gazdasági és társadalmi potenciált jelez.
 10. Az elemzések során egy további lényeges szempont is kiderült: a *társadalmi gazdasági szakadékok* nemcsak a főváros és a vidéki nagyvárosok között jöttek létre, hanem a vidéki nagyvárosok között is, ahol több dimenzióban is élesek a különbségek. Ezek a különbségek a rendszerváltozás évei óta erősödtek: a gazdasági potenciálok, valamint a regionális pozíciók, a helyi társadalmi és gazdasági tényezők szerint, továbbá a helyi vállalkozások potenciális jellemzői, a városvezetések politikai, fejlesztési céljai és stratégiái alapján is (VÁRADI–SCHUCHMANN 2014).
 11. Ki kell emelni azokat a *belső különbségeket*, amelyek a budapesti várostérség és a vidéki nagyvárosok társadalmi szerkezeti és gazdasági megoszlásai között feszülnek. Saját vizsgálatainkból is nyilvánvaló, hogy Budapest és térsége (agglomerációja) gazdasági ereje jóval nagyobb, mint a vidéki nagyvárosoké. A 2006-os adatok szerint a működő vállalkozások 1000 lakosra vetített száma Budapest esetében volt a legnagyobb (15. ábra). A 2016-os adatok szerint ez a tendencia változatlan maradt, bár a budapesti pontérték egy nagyon kicsit csökkent. Az igazi változás a vidéki nagyvárosok esetében történt: minden nagyváros veszített a pozíciójából, kivéve Debrecen, ahol a vizsgált 10 év alatt jelentős növekedés történt a működő vállalkozások 1000 lakosra vetített számában. Az országos arány változatlan maradt, ami azt jelenti, hogy a nagyvárosok adott szempontú gazdasági pozíciója romlott a fővároshoz képest. Nyilvánvaló, hogy egy térség gazdasági erejét nemcsak a vállalkozások, hanem számos egyéb tényező mutatja, alakítja, de ezek jelzését a területi korlátok akadályozzák.

15. ábra

Működő vállalkozások 1000 lakosra jutó száma (2006, 2016; db)

Forrás: KSH T-STAR adatok alapján a szerző saját szerkesztése; az adatok forrása: TeIR

5.3. A gazdaságfejlesztési lehetőségek és az akadályok

Az elemzések egyértelművé tették, hogy a globális, köztük az európai nagyvárosok, de a magyar nagyvárosok, nagyvárosi térségek társadalmi szerkezetére is a dzsentrifikáció, a középosztályok túlsúlya, a társadalmi kirekesztés és szegregáltság a jellemző. A városok dzsentrifikációját a városközpontok megújulásai, a citysedés folyamata, a városok, a belvárosok globális gazdaságban betöltött központi szerepe, az ezekből is adódó ingatlanár-emelkedés, a lakóhelyi igények megváltozása váltja ki.

A *dzsentrifikáció* értékelése körül hosszú évek óta szakmai jellegű viták zajlanak: sokak szerint ez a folyamat szociológiai értelemben káros: hiszen a fizikai megújulást követően megemelkedett ingatlanárak társadalmi rétegek sokaságát, sokszor az őslakosságot is kiűzik az eredeti lakóhelyükről. Mások viszont a városok reneszánszának, a gazdasági és társadalmi megújulásának feltételeit látják benne, szükséges folyamatot, mivel a városrobbanás idején leromlott belső városrészek megmentését, fejlődését biztosítja.

A *társadalmi kirekesztés* értékelése sem egyértelmű, bár alapvetően káros, hiszen a hátrányos helyzetűek, az alacsony jövedelműek, az iskolázatlanok, az alacsony társadalmi státusú bevándorlók és vendégmunkások, a kisebbségben lévő etnikai csoportok kiszorulnak a nagyvárosi terekből, azok jobb ökológiai részeiből a nagyváros környékeire, a kedvezőtlenebbül ellátott, alacsonyabb státusú elővárosokba, vagyis a periférikus településekre, ahonnan többnyire nincs továbblépésre lehetőségük. S ez rontja az életminőségüket, a jóllétüket. A problémát súlyosbítja, hogy a társadalmi kirekesztés többet jelent, mint lakóhelyi kirekesztést. A társadalmi kirekesztés *strukturális kirekesztés* is, egy olyan folyamat, amely meghatározott csoportok kizárását jelenti az oktatási rendszerből, a munkaerőpiacról,

az egészséges életkörülményekből is a lakáspiacról, a jól ellátott térségekből, a városrészekből való kizárás mellett. Mindez új paradigmát, egy új társadalmi szerkezeti egységet – ha úgy tetszik, új osztályt – hozott létre. Ez az új egység kívül reked a klasszikus struktúravizsgálatok rendszeréből, a felsőbb osztályok, középosztályok, alsóbb osztályok szerinti kategorizálásból, mivel azok között elvileg lehetséges a mobilitás, itt azonban nem. Hiszen ezek a rétegek a társadalom számára „feleslegesek”, a társadalmon, osztályokon kívüli csoportok, az úgynevezett *underclass*. Ez a fogalom túllép a szegénység, az egyenlőtlenség fogalmi rendszerén, mivel nem a dolgoktól, hanem a társadalmi integrációtól, a társadalmi mozgásoktól, köztük bizonyos területektől való megfosztottságot is jelent.

Meghatározott történelmi szakaszokban (a kelet- és közép-európai, illetve a magyar esetekben) a városok globális gazdasági versenyben való részvétele, a *versenyképesség* növelése szempontjából talán szükségesnek tűnhet bizonyos társadalmi rétegek kirekesztése. A tények szerint ez a jelenség nemcsak a keleti, hanem a nyugati modell esetében is releváns: a kutatásokból és a szakirodalomból nyilvánvaló, hogy a mai globális versenyben azok a városok teljesítenek jobban, ahol a lakosság szakképzettebb, iskolázottabb, jobb módú. Ez persze összefügg a versenyfelfogásokkal, a sikeresség kizárólag gazdasági kritériumaival is, ami pedig erősen bírálható. Véleményünk szerint az érdekalapú elemzés közelebb vihet, ha nem is a vitás kérdések megoldásához, de a tisztábban látáshoz. Hiszen mindkét nagy folyamat érdekeket, eltérő erőviszonyokat képvisel, bizonyos érdekeket érvényesít, másokat kizár. Mert miközben a dzsentrifikáció egy oldalról valóban modernizálja a városokat, az eredeti építészeti állapotokat felülírja, sokszor lerombolja. Teszi ezt a globális gazdasághoz kapcsolódó tőkés (főként befektetők, ingatlanfejlesztők) és a jómódú, szintén a globális rendszerekhez kötődő lakossági csoportérdekek érvényesítése miatt, amivel más társadalmi, lakossági csoportok érdekeit figyelmen kívül hagyja. CLERVAL és szerzőtársai ezt az ellentmondást nevezik a dzsentrifikáció fő jellemzőjének, amely HENRI LEFEBVRE *a városhoz való jog* tézisének (1996) az antitézise, másképpen a dzsentrifikáció *a városhoz való jog* elvesztése, legalábbis sokak esetében, mégpedig a mai kapitalista urbanizációs modell belső természete, a városfejlődés világszintű (ha úgy tetszik, globális) stratégiája miatt (CLERVAL et al. 2011, 163.).

5.4. A társadalmi egyenlőtlenségek

A továbbiakban azokat a társadalmi egyenlőtlenségeket foglaljuk össze, amelyek a nagyvárosok társadalmi szerkezetének trendjeit magyarázzák. Elsőként a magyar társadalmi szerkezeti jellemzőket, egyenlőtlenségeket összegezzük, majd a magyar nagyvárosi térségek belső strukturális egyenlőtlenségeit adjuk közre. Végül bemutatjuk a nagyvárosok társadalmi jelentősége és az egyenlőtlenségek közötti összefüggéseket.

A magyar nagyvárosra vonatkozó reprezentatív kutatásokból egyértelműen kiderült, hogy a globális nagyvárosi térségekhez, köztük az európai nagyvárosi terekhez hasonlóan a magyar nagyvárosi térségek is *kulcsszereplők a gazdaságban*, a társadalmi és a politikai életben, a többi településhez képest erőteljesebb a versenyképességük is (SZIRMAI 2009).

A magyar nagyvárosok sikeresen megoldották az 1990-es rendszerváltozást megelőző történelmi időszakokból fakadó gazdasági és társadalmi válságaikat, megvalósították a gazdasági és a társadalmi szerkezetváltást. A gazdasági fejlődésnek ők a motorjai.

Jelentős szerepet töltenek be a nemzeti gazdaságban, részt vesznek a nemzetközi gazdasági versenyben.

A magyar nagyvárosok erős *népességkoncentrációs potenciállal* rendelkeznek: az ország lakosságának jelentős része a nagyvárosi térségekben él. 2016-ban a budapesti agglomeráció és a nyolc vidéki nagyvárostérség együttesen koncentrálták az ország népességének felét (51%). A népesség közel 30%-a élt a budapesti várostérségben, a fennmaradó 21% pedig megoszlott a vidéki nagyvárostérségek között.

A népességkoncentráció szerepük ugyan számos okból fokozatosan csökkent: 1993 és 2006 között a nagyvárosok népességszökkenése nagyobb mértékű (9,75%-os) volt, mint az országos szökkenés (2,26%), főként Budapest, de legújabbban Pécs és Miskolc népességszámának a visszaesése miatt is. 2006 és 2016 között további népességszökkenés következett be Budapesten, Győrön és Kecskeméten kívül minden nagyvárosi térség esetében.

A központi városokban összefoglalóan az országos gazdasági potenciál jelentős része, a globális gazdaságban erőteljesebb mértékben részt vevő vállalkozások, a gazdaság megfelelő működéséhez nélkülözhetetlen egyéb feltételek is. Főként a nagyvárostérségek központjaiban találhatók az egészségügyi, a köz- és felsőoktatási, a közművelődési intézmények, a városi szolgáltatások, a fejlett infrastrukturális adottságok.

A nagyvárostérségekben az országos átlagokhoz képest *jóval magasabb a foglalkoztatottság*, az aktív keresők, köztük a szellemi foglalkoztatottak aránya. Az újonnan épített lakások száma, azok változásának dinamizmusa is jóval magasabb. A nagyvárosi térségekben (főként a városokban) magasabb az adóalap összege is, nagyobbak a jövedelmek.

A *társadalmi, gazdasági problémák* is enyhébbek az országos átlaghoz képest. A nagyvárosi (különösképpen a tartós) munkanélküliségi ráta alacsonyabb, mint az országos ráta (azt kivéve, hogy a felsőfokú tartós munkanélküliek aránya magasabb a városokban, mint az országban, de ez a területi elhelyezkedésük sajátosságaiból adódik). Kisebb a városi szegénység mértéke is. Ezt a legalacsonyabb jövedelműek, illetve a (főként a centrumokban megjelenő) rendszeres szociális segélyek országos átlaghoz képest alacsonyabb arányai, de az empirikus kutatásaink társadalmi pozíciók szerinti megoszlásai is mutatják.

A nagyvárosi térségek számos *övezete újult meg*, a történelmi belvárosok sokasága alakult át a városrehabilitációs folyamatok, az épített környezetet megújító beavatkozások, fejlesztések révén, modernizálódtak a közterületek is. A nagyvárosi térségekben, főként a megújult városrészekben nemcsak hatalmas értékű ingatlanok találhatók, hanem olyanok is, amelyek értéke folyamatosan növekszik.

A európai tapasztalatok magyarországi érvényesülését igazolja az is, hogy a *magasabb társadalmi státuszú csoportok* inkább a városokban, az alacsonyabb társadalmi státusúak pedig a városkörnyékeken helyezkednek el (SZIRMAI 2009).

A *történelmi várospusztulás* mind a mai napig érzékelhető folyamatai miatt akadnak rossz állapotban lévő, leromlott, még *nem felújított belső negyedek*, a városrehabilitációk mozaikos jellege következtében a belvárosokban is élnek marginális helyzetű társadalmi rétegek. A városközpontból a város külső negyedei, illetve a város környéki települések felé haladva folyamatosan csökken a magas társadalmi státuscsoportok (a magasan képzettek, a kvalifikált munkát végzők) aránya, és növekszik az alacsonyabb társadalmi státusban lévő (az alacsonyan képzettek, a szakképzetlenek) jelenléte.

A magyar nagyvárostérségi centrumok nemcsak a *magas státusú társadalmi csoportokat*, nemcsak a gazdagságot (az azt kifejező fejlett infrastruktúrát, intézményeket és szolgáltatást), hanem a *fizikai és a társadalmi problémák jelentős részét is koncentrálják*. A várostérségi társadalmak véleménye szerint a nagyvárosok belső tereiben a városkörnyékekhez képest jóval nagyobb mértékben jelennek meg különböző társadalmi problémák és konfliktusok, amelyek mértéke a városközpontból kifelé haladva fokozatosan csökken (CSIZMADIA 2009, 23.).

A centrumok és a környékek közötti történeti társadalmi, gazdasági egyenlőtlenségek az 1990-es évek során enyhültek is. A globális gazdaság (az ide érkező külföldi tőkeiherelyezések) területi hatásai, a városkörnyéki gazdasági fejlesztések, a környéken elhelyezkedő vállalkozások térségi integrációi ebben jelentős szerepet játszottak. A város környéki lakóhelyi funkciók bővültek az újonnan épített, felújított lakások, családi házak számának a gyarapodásával is. A városok peremén, a külső övezetekben új kertvárosi lakóövezetek is találhatók.

A szuburbanizációs folyamatok átalakították a városkörnyékek társadalmi szerkezetét. Számos előváros, város környéki település indult *gyors fejlődésnek* főképpen ott, ahol ezt a helyi önkormányzat is támogatta, jó közlekedési adottságok voltak, és a kedvező lakóköznyezet. Ezeknek a településeknek a társadalmi presztízse is megnőtt.

A városkörnyék megemelkedett jelentőségét egyértelműen mutatják a *várostérségi népesség területi elhelyezkedésének* a változásai is, a nagyvárosi népesség számának a csökkenése, és – a jó közlekedési kapcsolatokkal rendelkező, könnyen elérhető – város környéki települések népességének dinamikus növekedése, az itt élők elégedettsége, a társadalmi problémák és konfliktusok enyhébb város környéki megnyilvánulásai.

Végül alá kell húzni, hogy a *nagyvárosi társadalmi szerkezeti jellemzők*: a magas társadalmi státusúak, a képzett, jó jövedelemmel rendelkező, nagyvárosi fogyasztásra nyitott társadalmi rétegek magas arányai megfelelő lehetőséget teremtenek a gazdaság fejlődésének, a dinamikus növekedésnek, a globális gazdaságba történő integráció növekedésének.

A *térbeli szegregáció*, számos nagyvárosi csoport kirekesztése, a városi lét előnyeitől való megfosztottság azonban erős akadályokat eredményez, ezek kezelésére, enyhítésére törekedni kell.

Komoly problémát tártak fel az elemzéseink, amikor a *budapesti és a vidéki nagyvárosi térségeket* vetettük egybe, a köztük lévő egyre éleződő különbségeket, társadalmi, gazdasági, városfejlődési szakadékok rendszerét találtuk (VÁRADI–SCHUCHMANN 2014).

A fővárosi térség kiemelt fejlettsége természetesen nagyon lényeges az egész ország fejlődése szempontjából: Budapest húzóerő, globalizálódó nagyváros, a magyar nemzetgazdaság „parancsnoki” helye. De az is lényeges, hogy vannak olyan nagyvárosok, amelyek *megközelítik a fővárosi térség fejlettségét*, ahol a remélhető trend a felzárkózás; miközben gondot jelent számos vidéki nagyváros egyre inkább jellemző leszakadása.

Szociológiai értelemben így egy szinte *hármasszoros nagyvárosi egyenlőtlenségi rendszer* szerveződéséről kell beszélni, amelyben Budapest mellett találunk néhány kiemelten jó gazdasági és társadalmi helyzetű vidéki nagyvárost (például Győr, Kecskemét), és a lemaradó vidéki nagyvárosokat (például Pécs). Ez hosszú távon nemcsak a nagyvárosok, hanem az egész ország versenyképességét rontja. Különösképpen akkor, ha figyelembe vesszük a nagyvárosi társadalmak belső megosztottságát, a felső, a közép- és az alsóbb osztályok szerinti szegregációkat és azt, hogy ezek a szegregált lakóhelyi társadalmak ökológiailag nagyon differenciált környezetben élnek. S ezzel a társadalmi, valamint a gazdasági

természetű problémák kumulálódásának vagyunk, lehetünk a tanúi. Mindez kiemelt tudományos figyelmet követel.

Ennek érdekében szükség volna a *várossal foglalkozó kutatások* határozottabb ösztönzésére, erőteljesebb beemelésére a tudományos diskurzusokba. Bár Európában ma már számos egyetemen komplex várostematikájú képzések és programok vannak (köztük a városi gazdaságra, várospolitikára, a városi társadalmi szerkezetre, fenntartható városfejlődésre fókuszálók), Magyarországon inkább a városi gazdasággal foglalkozó tudományos műhelyek és doktori iskolák erősebbek, míg a városi társadalommal foglalkozó kevésbé működik. A várostematikájú doktori disszertációkban a városok gazdasági szerepére és gazdasági értéktermelő szerepére helyezik a hangsúlyt. Kevés a témával foglalkozó gyakorlati szakember is. Fontos volna a várossal foglalkozó különböző területeken dolgozó szakemberek (regionalisták, földrajzosok, urbanisták és várostervezők) közötti párbeszédet erősíteni. Hiszen egy város gazdasági versenyképessége elválaszthatatlan annak társadalmi hátterétől.